

<https://doi.org/10.30836/igs.1025-6814.2023.1.273316>
УДК 55 (092)

Іван Іванович Нікітін – відомий палеонтолог України (до 100-річчя від дня народження)

Л.М. Якушин

Інститут геологічних наук НАН України, Київ, Україна
E-mail: yakushin@ukr.net

Стаття присвячена Івану Івановичу Нікітіну – відомому українському вченому і досліднику в галузі палеонтології і стратиграфії, кандидату геолого-мінералогічних наук, старшому науковому співробітнику відділу стратиграфії і палеонтології мезозойських відкладів Інституту геологічних наук НАН України.

Ключові слова: біографія; мезозой; палеонтологія; стратиграфія; белемніти.

Цитування: Якушин Л.М. Іван Іванович Нікітін – відомий палеонтолог України (до 100-річчя від дня народження). *Геологічний журнал*. 2023. № 1 (382). С. 73–79. <https://doi.org/10.30836/igs.1025-6814.2023.1.273316>

Citation: Yakushyn L.M. 2023. Ivan Ivanovych Nikitin – a famous paleontologist of Ukraine (to 100th anniversary from the birth). *Geologičnij žurnal*, 1 (382): 73–79. <https://doi.org/10.30836/igs.1025-6814.2023.1.273316>

© Видавець Інститут геологічних наук НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NG-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher Institute of Geological Sciences of the NAS Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

8 липня 2023 р. виповнюється 100 років від дня народження Івана Івановича Нікітіна – відомого українського вченого, кандидата геолого-мінералогічних наук, старшого наукового співробітника відділу стратиграфії і палеонтології мезозойських відкладів Інституту геологічних наук (ІГН) НАН України, в якому він працював понад 30 років. Іван Іванович – визнаний фахівець у галузі палеонтології і стратиграфії мезозойських відкладів Дніпровсько-Донецької западини (ДДЗ) та Складчастого Донбасу, який все своє наукове життя присвятив вивченню юрських і пізньокрейдових головоногих молюсків, стратиграфії та палеонтології мезозойських відкладів східної частини платформної України та Криму. Науковий доробок вченого відомий багатьом фахівцям в Україні та за кордоном.

Матеріали

При написанні статті використано матеріали з особової справи І.І. Нікітіна, що зберігається в архіві ІГН НАН України, архівні матеріали відділу стратиграфії і палеонтології мезозойських відкладів, в якому працював дослідник, спогади співробітників інституту Д.М. П'яткової, О.Д. Веклич, а також його доньки Л.І. Нікітіної.

Фотографії Івана Івановича, копії документів про навчання в університеті та аспірантурі з родинного архіву люб'язно надані Людмилою Іванівною Нікітіною.

Основні віхи життя, наукові напрями і досягнення І.І. Нікітіна

Іван Іванович Нікітін народився 8 липня 1923 р. у с. Жуківка Березанського району Київської області у родині селян Нікітіна Івана Карповича та Нікітіної Уляни Пилипівни. Іван Іванович був другим за віком серед трьох братів та сестри. Після закінчення у 1940 р. Мало-березанської середньої школи він вступив на перший курс Харківського інституту інженерів залізничного транспорту, але закінчити його не судилося.

З початком Другої світової війни у липні 1941 р. І.І. Нікітін був призваний до лав Радянської армії. Після проходження курсів удосконалення командного складу (Ленінград-Магнітогорськ) у березні 1942 року направлений у діючу

армію командиром танку, а згодом і танкового взводу. Брав участь у боях на Воронезькому, 3-му Українському та 1-му Білоруському фронтах. У жовтні 1944 р. під час запеклих боїв на північ від Варшави був тяжко поранений і направлений на лікування до військового шпиталю у м. Тула, а після одужання у квітні 1945 р. і до кінця війни знаходився у резерві (м. Москва). За визволення окупованих німецько-фашистськими загарбниками територій його нагороджено багатьма орденами та медалями.

Після закінчення війни Івана Івановича не полишає бажання навчатися. Але тепер погляди зупиняються на пізнанні геологічної будови Землі, можливостей пошуку корисних копалин, дослідженні органічного світу давніх відкладів. У 1945 р. він вступає до Київського державного університету (КДУ) імені Т.Г. Шевченка на геологічний факультет, а у 1950 р. успішно закінчує повний курс навчання за спеціальністю «геологія», отримавши кваліфікацію геолога.

Майбутню професію геолога І.І. Нікітін продовжує опановувати в аспірантурі (1950–1953 рр.) при кафедрі «Геологія СРСР» на геологічному факультеті цього ж університету.

Про жагу до навчання та сумлінне опанування знаннями свідчать оцінки складання

Студенти геологічного факультету КДУ імені Т.Г. Шевченка під час літньої польової практики з геодезії, 1946 р. (перший праворуч – І.І. Нікітін). Підпис на фото І.І. Нікітіна. Фото з родинного архіву Л.І. Нікітіної

Students of the Faculty of Geology of Kyiv State University named after T.G. Shevchenko during the summer field practice in geodesy, 1946 (first on the right is I.I. Nikitin). There is the signature of I.I. Nikitin. Photo from the family archive of L.I. Nikitina

Іваном Івановичем кандидатських іспитів: діалектичний та історичний матеріалізм – «відмінно», англійська мова – «відмінно», геологія УРСР – «відмінно», палеонтологія – «добре» (Посвідчення Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка про складання канди-

датських іспитів зі спеціальності «стратиграфія» від 10.11.1953 р., № 2304-04».

Після закінчення аспірантури з листопада 1953 р. Іван Іванович працює на посаді інженера-геолога, а згодом молодшого наукового співробітника в лабораторії гіпергенних руд та кори вивітрювання ІГН АН УРСР. Він вивчає речовинний склад третинних відкладів ДДЗ та рифей-вендських відкладів західного схилу Українського щита, бере участь у розробці тем, пов'язаних з дослідженням корисних копалин осадового генезису.

У 1964 р. вчений звертається до «Головгеології» УРСР через 1-й відділ інституту, до функцій якого входило забезпечення умов обігу інформації, що становить державну таємницю, з доповідною запискою від 05.05.1964, № 069 (з матеріалів архіву ІГН НАН України), складеною у зв'язку з виявленням уряді пунктів Середнього Придніпров'я окремих горизонтів юри з підвищенням, у порівнянні з кларковими значеннями, вмістом деяких рідкісних та розсіяних елементів, важливих для промисловості.

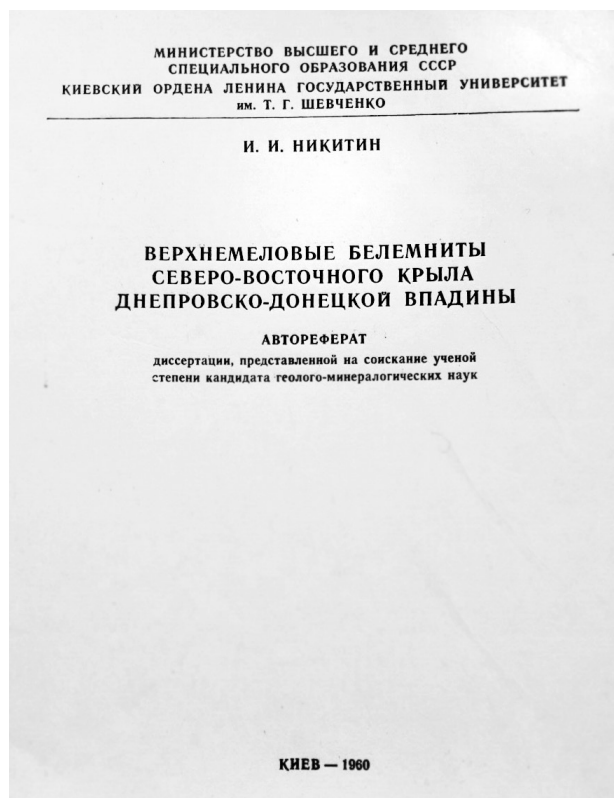
Саме про які рідкісні елементи мова йшла у доповідній записці ми дізнаємося з його статті (Нікітін, 1964а), в якій викладено результати дослідження германієності включень обвуглених рослинних решток мезозойських відкладів Придніпров'я.

За результатами робіт дослідником у співавторстві з О.В. Крашенінніковою складена прогнозна карта пошуків розсіпних родовищ корисних копалин (1967). Звичайно, що за радянських часів карти такої спрямованості були не для широкого загалу, і тому вона отримала гриф «Для службового користування».

І.І. Нікітін за робочим столом у лабораторії гіпергенних руд та кори вивітрювання ІГН АН УРСР, початок 1960-х років. Фото з родинного архіву Л.І. Нікітіної

I.I. Nikitin at his desk in the laboratory of hypergenic ores and crust weathering of the Institute of Geological Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian RSR, early 1960's. Photo from the family archive of L.I. Nikitina

Титульна сторінка автореферату І.І. Нікітіна. Фото з родинного архіву Л.І. Нікітіної

The title page of the abstract of I.I. Nikitin. Photo from the family archive of L.I. Nikitina

Одночасно І.І. Нікітін досліджує юрські та крейдові відклади ДДЗ, а у вільний час – головоногі молюски (белемніти) цієї території.

Під час польових досліджень вченому вдалося зібрати палеонтологічну колекцію пізньокрейдових белемнітів, за результатами обробки якої підготувати до захисту кандидатську дисертацію «Верхнемеловые белемниты северо-восточного крыла Днепро-Донецкой впадины» за спеціальністю «палеонтологія і стратиграфія» (Никитин, 1958а).

У дисертаційній роботі Іваном Івановичем вперше проведено дослідження систематичного складу пізньокрейдових белемнітів території басейнів річок Десна, Судость, Псел та Сіверський Донець для кожного з ярусів верхнього відділу крейдової системи, надано їх монографічний опис та стратиграфічне положення. Палеонтологічна частина роботи містить опис 25 видів белемнітів, з яких три нових, що відносяться до роду *Actinocamax* Mill. та шість – до роду *Belemnitella* Orb.

І.І. Нікітін під час польових робіт у районі Канівських дислокацій, 60-ті роки ХХ ст. Фото з родинного архіву Л.І. Нікітіної

I.I. Nikitin during fieldwork in the area of the Kaniv Dislocations, 60's of the XX century. Photo from the family archive of L.I. Nikitina

На підставі особливостей морфологічної будови головоногих молюсків та їх стратиграфічного положення у розрізі вченим простежено філогенію цієї групи викопних організмів протягом пізньокрейдової епохи.

Прилюдний захист наукової роботи відбувся 26 грудня 1960 р. на Раді КДУ імені Т.Г. Шевченка. Офіційними опонентами дисертаційної роботи були доктор геолого-мінералогічних наук, професор О.К. Каптаренко-Черноусова та кандидат геолого-мінералогічних наук, старший науковий співробітник В.К. Василенко. Рішення Ради наукової установи від 26.12.1960 р., протокол № 17/227 містила два пункти:

«1. Считать, что в опубликованных работах (прим. автора: (Никитин, 1958а, 1958б)) полностью отражены основное содержание и метод исследования диссертации Никитина И.И.

2. Присудить НИКИТИНУ Ивану Ивановичу учёную степень кандидата геолого-минералогических наук».

У тому ж році Іван Іванович переводиться до відділу геології мезозойських відкладів ІГН АН УРСР і повністю присвячує себе дослідженням мезозойських (юра-крейда) відкладів України (ДДЗ, Донбас, Крим) та решток головоногих молюсків, що містять ці породи.

Основними напрямками наукової діяльності І.І. Нікітіна були такі:

Палеонтологія. Іваном Івановичем описано 89 видів юрських та 24 вида пізньокрейдових белемнітів території України. Для кожного з них наведено зображення, синоніміка, стратиграфічне положення та географічне розповсюдження. 10 видів белемнітів, визначених науковцем, – нові для науки (Никитин, 1973, 1975, 1977; Парышев, Никитин, 1982).

Біостратиграфія юрських відкладів України, зокрема ДДЗ та Донбасу (Нікітін, 19646; Нікітін, Ямниченко, 1973; Никитин, 1983). На основі вивчення белемнітів (з урахуванням даних по інших групах фауни) та відслонень північної частини району Канівських дисло-

кацій вчений здійснює детальну стратифікацію розрізів та фауністично обґрунтовує наявність відкладів батського ярусу середньої юри території дослідження (Нікітін, 1969).

Упродовж наукової діяльності Іван Іванович брав участь у розробці та виконанні численних тем відділу (1960–1997 рр.), виконував роботи за договірними тематиками з різними геологорозвідувальними організаціями України (Результати..., 1978 та ін.).

Український вчений є автором одноосібних монографій: «Верхньокрейдові белемніти північно-східного крила Дніпровсько-Донецької западини» (1958), «Юрські відклади північної частини району Канівських дислокацій та їх белемнітова фауна» (1969) та у співавторстві: «Головоногие моллюски юры Украины. Палеонтологический справочник» (1982). Його матеріали по стратотипових і типових розрізах Лівобережжя Дністра Подільського підняття увійшли до монографії «Стратиграфія УССР. Т. 2: Рифей-венд» та були використані при складанні схеми

Відділ стратиграфії і палеонтології мезозойських відкладів, 1972 р. Перший ряд, зліва направо – прізвище невідоме, Н.П. Усова, В.В. Пермяков, І.М. Ямниченко, З.К. Ільїнська, С.А. Люльєва; другий ряд – О.С. Липник, М.М. Пермякова, Л.Ф. Плотнікова, О.В. Іванніков, І.І. Нікітін, Д.М. П'яткова, Т.В. Астахова, Л.Г. Бєлая

Department of stratigraphy and palaeontology of the Mesozoic deposits, 1972. First line, left to right – name unknown, N.P. Usova, V.V. Permyakov, I.M. Yamnichenko, Z.K. Ilyinska, S.A. Lyuliyeva; second line – O.S. Lypnyk, M.M. Permyakova, L.F. Plotnikova, O.V. Ivannikov, I.I. Nikitin, D.M. Pyatkova, T.B. Astakhova, L.G. Belaya

Праці І.І. Нікітіна з палеонтології і стратиграфії мезозойських та вендських відкладів України

Works of I.I. Nikitin on paleontology and stratigraphy of Mesozoic and Vendian deposits of Ukraine

стратиграфії верхньопротерозойських відкладів УРСР (рифей–венд) (Стратиграфія..., 1971).

Іван Іванович – автор наукових статей з палеонтології і стратиграфії мезозойських відкладів України у відомих вітчизняних виданнях (Указатель..., 1976).

Роботи І.І. Нікітіна по Канівському Придніпров'ю, Донбасу та Криму використовувалися геологами комплексних геологопошукових експедицій при проведенні в цих районах геологічної зйомки та складанні геологічних карт, а також викладачами та студентами геологічного та географічного факультетів КДУ імені Т.Г. Шевченка при проходженні учбових польових практик в районі Канівських дислокацій.

З Іваном Івановичем консультувалися такі відомі вчені, як І.М. Ямніченко, В.М. Нероденко, В.В. Пермяков, М.М. Пермякова, Д.М. П'яtkова та ін.

І.І. Нікітіна відрізняли виключна працьовитість, відповідальність, акуратність в роботі, вимогливість до себе та принциповість. У вільні хвилини він майстрував по дому, доглядав за садом, зачитувався книжками.

Геологічні терміни, назви геологічних об'єктів, макети Канівських гір, зроблені саморуч Іваном Івановичем з оргскла, сотні фотографій белемнітів, амонітів тощо пронизали дух родинного кола науковця. І хоча він ніколи не наполягав на обранні майбутніх професій своїх близьких та родичів, його захопленість наукою, подорожами, любов'ю до світопізнання усе ж таки відбилися на їхньому майбутньому. Так, двоюрідні брати Івана Івановича стали геологами, а рідний брат та сестра – географами.

Про війну Іван Іванович розповідати не любив. Вибухи йому снилися ще не одне десятиліття. З «трофеїв» Другої світової залишились тільки запилений танковий шолом, дрібна німецька монета та уламок від розірваного снаряду у носі, який через неможливість хірургічного видалення, спричинив у майбутньому тяжку форму остеомієліту.

Скромний, порядний, з почуттям честі та справедливості, понад усе цінувавший дружбу. Таким Іван Іванович Нікітін був за життя, таким і залишився у спогадах колег, співробітників ІГН НАН України та його рідних.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Nikitin I.I.* Верхньокрейдові белемніти північно-східного крила Дніпровсько-Донецької западини. Київ. Вид-во АН УРСР, 1958a. 92 с. (Тр. Ін-ту геол. наук. Сер. Стратиграф. і палеонтол.; Вип. 20).
- Nikitin I.I.* До питання про філогенетичний зв'язок між видами *Belemnitella mucronata* Schloth. і *Bel. lanceolata* (Sinz.). *Доп. АН УРСР*. 1958b. № 12. С. 1341–1342.
- Nikitin I.I.* Про германії у вуглистих включеннях мезозойських відкладів Середнього Придніпров'я. *Доп. АН УРСР*. 1964a. № 11. С. 1512–1514.
- Nikitin I.I.* До питання до стратиграфічного розчленування юрських відкладів північної частини району Канівських дислокацій. *Доп. АН УРСР*. 1964b. № 4. С. 520–523.
- Nikitin I.I.* Юрські відклади північної частини району Канівських дислокацій та їх белемнітова фауна. Київ: Наукова думка, 1969. 108 с.
- Nikitin I.I.* Новый белемнит из келловейских отложений Днепровско-Донецкой впадины. *Геол. журн.* 1973. Т. 33, вып. 5 (152). С. 110–113.

- Нікітін І.І., Ямниченко І.М. Про положення межі між відкладами тоару та аалену в районі балки Кожухової (Кожулиної) на північно-західній окраїні Донецького кряжа. *Тектоніка і стратиграфія*. 1973. Вып. 5. С. 23–25.
- Нікітін І.І. Новые виды белемнитов из юрских отложений северо-западной окраины Донбасса. *Геол. журн.* 1975. Т. 35, вып. 6 (165). С. 72–80.
- Нікітін І.І. Додаткові зауваження про юрські белемніти північної частини району Канівських дислокацій. *Геол. журн.* 1977. Т. 37, вип. 4 (175). С. 87–95.
- Нікітін І.І. Новые данные по стратиграфии юрских отложений Донбасса и Днепровско-Донецкой впадины. Киев, 1983. 54 с. (Препр. / АН УССР. Ин-т геол. наук; 83-3).
- Парышев А.В., Нікітін І.І. Головоногие моллюски юры Украины. Палеонтологический справочник. Киев: Наукова думка, 1982. 144 с.
- Результаты научно-исследовательских работ (1971–1977 гг.): Пермяков В.В. (отв. ред.). Киев, 1978. 66 с. (Препр. / АН УССР. Ин-т геол. наук; 78-10).
- Стратиграфія УРСР. Т. 2. Рифей–венд: Крашеніннікова О.В. (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 1971. 275 с.
- Указатель работ сотрудников Института геологических наук АН УССР (1926-1974 гг.): Дидковский В.Я. (отв. ред.). Киев: Наукова думка, 1976. 104 с.

Надійшла до редакції 01.02.2023

Прийнята 12.02.2023

REFERENCES

- Index of works of employees of the Institute of Geological Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (1926–1974)*. 1976. Didkovskiy V. Ya. (Ed.). Kyiv: Naukova Dumka (in Russian).
- Krascheninnikova J.V. (Ed.). 1971. Stratigraphy of the Ukrainian SSR. Vol. 11: Riphean-Vend. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).
- Nikitin I.I. 1958a. Upper Cretaceous belemnites of the northeastern wing of the Dnieper-Donets depression. Kyiv: Izdatelstvo AN USSR (in Russian).
- Nikitin I.I. 1958b. On the question of the phylogenetic relationship between the species *Belemnitella mucronata* Schloth. and *Bel. lanceolata* (Sinz.). *Dopovidi AN URSR*, 12: 1341–1342 (in Ukrainian).
- Nikitin I.I. 1964a. About germanium in carbonaceous inclusions of Mesozoic sediments of the Middle Dnieper. *Dopovidi*, 11; 1512–1514 (in Ukrainian).
- Nikitin I.I. 1964b. To the question of the stratigraphic dissection of the Jurassic deposits of the Northern part of the Kaniv Dislocations area. *Dopovidi*, 4; 520–523 (in Ukrainian).
- Nikitin I.I. 1969. Jurassic sediments of the Northern part of the Kaniv dislocation area and their belemnite fauna. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).
- Nikitin I.I. 1973. New belemnite from the Callovian deposits of the Dnieper-Donetsk depression. *Geologičnij žurnal*, 33, 5 (152): 110–113 (in Russian).
- Nikitin I.I., Yamnychenko I.M. 1973. About the boundary between the Toar and Aalene deposits in the Kozhuhova (Kozhulina) creek on the northwestern edge of the Donetsk ridge. *Tectonics and stratigraphy*, 5: 23–25 (in Ukrainian).
- Nikitin I.I. 1975. New species of belemnites from the Jurassic deposits of the northwestern margin of Donbass. *Geologičnij žurnal*, 35, 6 (165): 72–80 (in Russian).
- Nikitin I.I. 1977. Additional remarks on the Jurassic belemnites of the northern part of the Kaniv dislocation area. *Geologičnij žurnal*, 37, 4 (175): 87–95 (in Ukrainian).
- Nikitin I.I. 1983. New data on the stratigraphy of the Jurassic deposits of the Donbass and Dnieper-Donetsk depression. Kyiv. (Preprint AS USSR. Institute Geol. Sci.; 83-3) (in Russian).
- Parychev V.A., Nikitin I.I. 1982. Cephalopods of the Jurassic of Ukraine. Paleontological handbook. Kyiv: Naukova Dumka (in Russian).
- Permiakov V.V. (Ed.). 1978. Results of scientific research. Kyiv. (Preprint AS USSR. Institute Geol. Sci.; 78–10) (in Russian).

Received 01.02.2023

Accepted 12.02.2023

Ivan Ivanovych Nikitin – a famous paleontologist of Ukraine (to 100th anniversary from the birth)

L.M. Yakushyn

Institute of Geological Sciences of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

E-mail: yakushin@ukr.net

The article is devoted to Ivan Ivanovych Nikitin, the well-known Ukrainian scientist and researcher in the field of stratigraphy, paleontology, Candidate of Geological and Mineralogical Sciences, senior researcher of the Department of Stratigraphy and Paleontology of Mesozoic deposits of the Institute of Geological Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Keywords: biography; Mesozoic; paleontology; stratigraphy; belemnites.